

Yeni Bir Tefsir Tarihi: Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci

Burhan SÜMERTAŞ*

On dört asırlık İslâm tarihinde siyasî düşünce ve siyasî yapılanma büyük değişiklikler yaşamıştır. Siyasî düşüncelerin, İslâm'ın birinci kaynağı olan Kur'an'la bağlantısı değişen oranlarda devam etmiştir. Bu uzun sürecin ilk dönemindeki siyasî düşüncelerle tefsirin ilişkisini ortaya koymayı ana gaye edinen bir çalışma İsmail Çalışkan'ın kaleminden "*Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*" adıyla Ankara Okulu Yayınları tarafından 2003'te yayımlanmıştır. Ortaya gerçekten çok güzel bir eser çıkmıştır.

Biz, Sayın Çalışkan'ın eserini önce şekil ve estetik, sonra da içerik yönüyle değerlendirmeyi uygun gördük. Eser, orta boyutta ve orta hacimde -358 sayfa- bir çalışmadır. Sayfa düzeni, harflerin punto büyüklüğü, gözü yormayacak şekilde ayarlanmış satır aralıkları ile eserin şekli konusunda olumsuz bir şey söylemek istemiyoruz. Bölümlerin ana başlıklarının her sayfanın üst kısmında yer alması konu akışını takip etme yönüyle okuyucuya yardımcı olmaktadır. Son zamanlarda çıkan bazı kitaplarda dipnotların ilgili bölüm sonuna konduğuna şahit olmaktayız. Bunun, okuyucunun dipnotlara müracaatını ne kadar zorlaştırdığı açıkça ortadadır. Bu eserde böyle bir hataya düşülmemiş, dipnotlar sayfa altında verilmiştir. Hazır, dipnotlardan bahsetmişken, konu içinde geçen ayetlerin sadece sure ve ayet numaralarının dipnotlarda verilmesi ile yetinilip Arapça asıllarına yer verilmemesi esere bir gölge düşürmektedir. Güncel dilin yeterince kullanılması gerekli akıcılığı sağlamış ve eserin teknik tabirlere boğulmamasını temin etmiştir. Üç bölümün de sonuna yerleştirilen *Değerlendirmeler*, konuların iyi anlaşılmasına yardımcı olması bakımında isabetli olmuştur.

Şimdi de eserin içerik yönüyle değerlendirilmesine geçmek istiyoruz: Mezheplere göre tertip edilen eser *Giriş*, üç *bölüm* ve *Sonuç* kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın asıl kaynaklarını Ehl-i Sünnet'ten Muhâsibî, İbn Kuteybe ve Mâtürîdî'nin, Mu'tezile'den Kâdî Abdülcabbâr ve Zemahşerî'nin, Şîa'dan Kummî

* Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

ve Tabersî'nin, nihayet Hâricilerden Hûd b. Muhakkem'in eserleri oluşturmaktadır. 184 müellifin, daha fazla sayıdaki eserinden faydalandığını kitabın sonundaki *Bibliyografya*'dan öğrenmekteyiz. Eserin en sonunda 13 sayfalık *Dizin* yer almaktadır.

Yazar *Giriş*'te (s. 13-35) siyasî yorumları hazırlayan olaylara değinerek Hz. Peygamber dönemi sonrası zamanlarda -ki en az 250 yıllık bir zaman dilimini kapsar- şekillenen siyasal ortamın genel bir portresini çıkarmıştır. Çünkü bu dönemdeki siyasal gelişmeler, Kur'an'ın siyasal okunmasında büyük oranda etkili olmuştur ki yazar bunları *hazırlayıcı olaylar* diye isimlendirmektedir. Yazar bu kısımda siyasal tefsirin ilk oluşum ve kullanımını aramaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, Emevîler ve Abbâsîler devrinde siyasî tefsirin neş'et ettiğini ve siyasal yorumların tefsirlere bu dönemlerde yansıdığını belirterek incelemeyi daha çok bu aralıkta yoğunlaştırmıştır. Yazara göre siyasal tefsirin kökenleri Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarına doğru gelişen olaylardır. Örneğin Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve Sıffin Savaşı'ndaki Tahkîm Olayı'nda Kur'an sayfalarının mızrakların ucuna takılması gibi. Emevîler ve Abbâsîler döneminde çeşitli fikrî ve siyasî akımların zamanla daha da sistemleşip mezhepleşmeye doğru gitmesi siyasal yorumların tefsirlere yansımada önemli bir etken olarak görülmektedir (s. 39).

Eserin *Birinci Bölümü* (s. 43-139) "*Siyasal Tefsirin Teorik Boyutu-Siyasal Tefsirin Ortaya Çıkışı, Oluşum Süreci ve Tanımı*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde tefsirin tarihî sürecine kısaca değinilerek Hz. Peygamber'in tefsirinin lüzumlu görüldükçe yapılan açıklamalardan, sahabe'nin tefsirinin ise kelime ve ayetteki kapalılığı açıklamaktan ibaret olduğu belirtildikten sonra, sahabe döneminin sonlarına doğru gene de bazı ayetlerin ideolojik okunduğu ifade edilmiştir. Fitne dönemlerindeki olaylara karışan sahabelerin kendi siyasî görüşlerini muhaliflerine kabul ettirmek ve davalarının haklılığını ispat etmek için Kur'an ve hadislerden örnekler vermişlerdir. Halbuki karşı grup da aynı şeyi yapmaktadır. Bunun değişik örneklerini Hz. Âişe'nin Cemel Vakası'nda, Muâviye'nin Hz. Osman'ın intikamını alma davasında, Hâricilerin Tahkîm Olayı'ndan sonraki hareketlerinde göstermiş oldukları Kur'an ayetlerinde görmek mümkündür (s. 44-45).

Siyasal yorumların başlangıcını böylece belirledikten sonra "*Siyasî Tefsirde Ana Ekoller*" başlığında siyasal tefsirde geliştirilen yöntemleri somut olarak görme imkânı sağlanmıştır. Bu kısımda gruplar ortaya çıkış tarihlerine göre ele alındığından önce *Hâricî Kur'an Yorumu*'na yer verilmiştir (s. 76). Yazara göre ilk ortaya çıkışları tamamen siyasî nedenlere dayanıp daha sonra dinî bir dal alan Hâricilerin siyasî konuları Kur'an ve hadislerle çözmeye çalışmaları Kur'an'ın bu işlere alet etmeleri demektir ve bu yöntem zamanla her görüş mensubunun kullandığı olumsuz bir yöntem olmuştur. Yazar, Hâricilerin tefsirde en az tanınan mezhep olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Onların yazmış olduğu bazı tefsirlerin gün yüzüne çıkmamış olması araştırmacıları çaresiz muhalif kaynaklara yöneltmiştir. Dinî ilimler sahasındaki eserlerinin elde olmayışı, onları kendi fikirlerinden tanımanın önünde bir engel oluşturur ve sağlıklı sonuçlara ulaşılmasını zorlaştırmaktadır (s. 82). Eski Hâricî tefsirlerden sadece İbâdîlere mensup Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin (h. III. y.y.) *Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz* isimli tefsiri elde bulunmaktadır. Şeyh Yûsûf b.

İfteyyîş (ö. 1914) çağdaş âlim olduğu için onun tefsiri incelemeye dahil edilmemiştir. el-Huvvârî'nin, tefsirinde tipik bir Hâricî anlayış sergilediği, fikhî konularda Hanefî mezhebinin görüşleri çerçevesinde yorum yaptığı belirtilirken tefsirin en büyük olumsuzluğunun uydurma, zayıf ve İsrâîlî rivayetlere bolca yer vermesi olduğu, en olumlu yanının ise Kur'an'ı indirdiği dönemle açıklamaya çalışması olduğu tespitinde bulunmaktadır (s. 85).

Eserde Hâricîlerden sonra *Şiî Kur'an Yorumu*'na yer verilmektedir. İmâmetin Hz. Peygamber'den sonra ara olmaksızın Emîru'l-mü'minîn Ali'ye geçmesini savunan bu topluluğun içinde sadece İmâmiyye, diğer bakımlarda olduğu gibi tefsir bakımından da ön plândadır. İslâm tefsir geleneğinde mezhebî tefsirin en özgün biçiminin Şiî İmâmiyye tarafından geliştirildiğini söylemek mümkündür. Bu tefsir, başlangıçta müfrit ve ateşli bir Şiî olan Kummî (ö. 307/919) tarafından temsil edildiği şekliyle tam bir ideolojiyi yansıtırken, zamanla daha mutedil ve gerçek müfessir olan Tabersî'nin (ö. 548/1153) şahsında kurumsallaşmış Şiîliği temsil etmektedir. Bu haliyle Şiî tefsirin özellikle ilk döneminin tam bir siyasal tefsir olduğu vurgulanmakta (s. 86-87) aşırı taassup örneği olarak Kummî ve itidal örneği olarak da Tabersî tefsirinin özellikleri anlatılmaktadır (s. 89-94). Gerçi yazar, yer vermeyiş sebebini "*henüz mevsûkiyetinin ispatlanmamış olması*" şeklinde belirtse de kıyas olması bakımından Cafer es-Sâdık'a (ö. 128/745) nispet edilen *Tefsîru'l-Kur'ân*'a da bu çalışmada yer verilmesinin isabetli olacağını düşünmekteyiz.

Tefsire diyalektiğin Mu'tezile ile girdiği vurgulanmaktadır. Mu'tezile aklî yorumlara önem verirken, dilsel açıklamalar hep önde, nüzûl sebepleri ikinci plânda kalmaktadır. Hemen bütün Mu'tezilî tefsirlerde göze çarpan en önemli özellik; müteşâbih ayetlerin yorumlanması ve akla olan itimattan dolayı zihinsel süzgecin etkinliğidir. Aklın imkânı dilsel çözümlenmelerle desteklenmektedir. Örneğin Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) *Keşşâf*'ında müthiş bir akıl-dil birlikteliği görülmektedir. Hicrî ikinci asrın ortalarında diğerleri gibi siyasî bir sebebin aksine ilmî bir ihtilâftan zuhur ederek yedinci asra kadar varlığını sürdürdükten sonra tarihin sayfaları arasında kalan Mu'tezile, İslâm düşünce hayatına çok şey katmıştır. Yazara göre, bu yüzden Müslümanlar onlara çok şey borçludurlar (s. 138). Bu başlık altında Kâdî Abdülcabbâr (ö. 415/1024) ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) tefsire dair görüşlerine yer verilmiştir (s. 101-111).

Yazar bundan sonra *Ehl-i Sünnet'in Kur'an Yorumu*'nu incelemektedir. Ehl-i Sünnet ekolünün Kur'an'a yaklaşımı ve tefsir anlayışı tek bir kişiye bağlı olarak açıklanamazsa da yapılan atıflardan dolayı Hasan Basrî ya da Ebû Hanîfe iyi bir başlangıç olabilir. Ehl-i Sünnet'in ilk temsilcileri olan Selefiyye akıl ve re'ye pek müracaat etmez ve müteşâbihlerin yorumlanmasına karşı tavır alırken; Halefiyye müteşâbihler üzerinde düşünmenin, onları anlamaya çalışmanın Kur'ân'a uygunluğunu savunmuştur. Ehl-i Sünnet'e mensup âlimler ilk önce genel tefsir yerine özel olarak fikhî tefsirleri yazdığı tercih etmişlerdir. İmâm Şâfiî (ö. 204/819), et-Tahâvî (ö. 321/933) ve el-Cessâs (ö. 370/995) bu alanın öncülerindedir. Yazarın anlattıklarına göre; fikhî merkezli tefsir çalışmalarında gaye yorumdan ziyade nâstan elde edilebilecek somut kuralı ortaya çıkarmak, kişisel ve toplumsal düzenin temellerini öncelikle Kur'an'a dayandırmaya çalışmaktır (s. 111-117).

Ehl-i Sünnet'in Kur'an yorumu sistematığının oluşmasında Ebû Hanîfe ve İmâm Şâfiî'nin katkıları büyük olmuştur. Ebû Hanîfe'nin, siyasî ve fikrî çalkantıların yoğun olarak yaşandığı bir dönemde iman-amel arasını ayırması, büyük günah sahibinin ahiretteki durumu hakkında hüküm vermekten kaçınması, büyük günah işleyenin kâfir olmayacağını beyan etmesi, kaderi ve şefaati kabul etmesi ve bu çözümleri ayetlerle desteklemesi, onun orta yolu tesis etmek için attığı ilk adımlardır. Ebû Hanîfe esas Kur'an metni ve diğer nasların yorumu konusunda önemli açıklamalar getirmiştir. Halku'l-Kur'ân, nesh, müteşâbihlerin yorumu gibi konularda söyledikleri Sünnî tefsir nosyonunun oluşmasında önemli paya sahiptir. Buna, ayetlerin te'vîlinde yanlış yapmanın küfrü gerektirmediği görüşünü de katabiliriz. Zira o, bu yaklaşımıyla Müslümanlar arasında yorum (te'vîl)dan dolayı tekfîre kadar giden itham ve eleştirilerde bir denge aramaktadır. İmâm Şâfiî de Kur'an'daki ahkâma dayalı ayetlerin tefsirini gerçekleştirmiştir. Onun *er-Risâle* adlı eseri, tefsirde aklî yorumlarda aşırı giden müfessirlere karşı tefsir kaidelerini vazetmek için atılmış ilk adım olarak nitelendirilmektedir (s. 117-119).

Bölüm sonunda *Değerlendirme* başlığında anlatılanlar konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Hâricîler zâhire, Şîa iş'ârî ve bâtinî te'vîle, Mu'tezile akıl ve dile dayalı te'vîle sarılırken Ehl-i Sünnet zâhirde te'vîle doğru ilerleyerek sonunda te'vîl ve zâhir birlikte kullanılmış ve problem böyle aşılmıştır. Ehl-i Sünnet'in metnin zâhirine uygun yorum ve rivayetlere vurgusu, özellikle Şîa'nın bâtinî ve mecâzî yorumlarına karşı blok oluşturma çabasıdır (s. 139).

İkinci Bölüm (s. 141-270) "*Kur'an'ı İdeolojik Okuma ve Yorum Biçimleri*" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde ideolojik yorumun mahiyeti açıklanmış ve yorumlara örnek teşkil edecek ayetler sunulmuştur. İdeolojik okuma, toplumda gerçeklik kazanan her grup veya mezhebin kendi ilkelerini oluşturmaktadır. İdeolojik tefsire rengini veren de bu mezhebi çerçevedir. İdeolojik okuma, mezheplerin kendi varlıklarını Kur'ânî gerçeklerle örtüştürme gayreti olarak değerlendirilmiştir. Başka bir ifadeyle "*Ayet de bizim dediğimiz gibi diyor*" savunma refleksini karşıtlarına argüman olarak sunmaya çalışmaktadırlar. İdeolojik okumanın en büyük zararları, gerek siyasal otoritenin kendi meşruiyetini Kur'an'a dayandırma çabaları, gerekse karşıt grupları Kur'an üzerinden kısır çekişmelere sürüklemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. İdeolojik yorumlarda açıklıkla gözlenen bir gerçek vardır ki o da; grupların kendi ön kabul ve ilkelerini Kur'an'a onaylatma ve lâfızlara belli bir düşünceyi teyit edecek anlamlar yükleme çabasıdır. İdeolojik tefsirler bu tür yorumlarla doludur.

Mübhemât ideolojik yorumun en mümbit toprağıdır. Kur'an, nâzil olduğu süreçte olaylara ilişkin konuşurken onların vâki olduğu yer, zaman ve kişilerin isimlerini genellikle zikretmez. Aksine bunların yerini tutan ve mübhemât olarak isimlendirilen ya ism-i mevsûl, ya ism-i işâret, ya zamir, ya da cins isimler kullanılır. İşte Kur'an'ın bu yapısı, erken dönemde zuhur eden fırkalar için bulunmaz bir fırsat olmuştur. Onlar Kur'an'da geçen bu müphemleri dilsel özelliklerine bakmadan, nüzûl sebeplerini ve bağlamalarını dikkate almadan dinî ve siyasî fikirlerinin dayanağı olarak kendi lehlerine, muhaliflerinin aleyhlerine kullanmışlardır.

Yazara göre, yine de klâsik dönem tefsiri, tamamen yanlı ve yanlış sayılmamalıdır. Çünkü siyasal yorumların çoğu tarihte kalıp, azı bugünlere intikal etmiştir ve o dönemler, tefsirin en canlı dönemleridir.

Çalışkan, kitabın üçüncü ve son bölümünde (s. 271-334) “Siyaset Teorisine İlişkin Yorumların Kavramsal Dayanakları”nı incelemiştir. Bu bölümde, siyasî tefsirin yönetim anlamındaki siyaset teorisine ilişkin yorum çeşidi incelenmiş ve bu yorum türünün ideolojik yorumdan farklı bir yön ve biçimde geliştiği vurgulanmıştır. Bu yorumların, sosyal ve siyasal teşkilatlanma ve devletin örgütlenmesine dair yorumlar olduğu, dolayısıyla ideolojik ve tarafgir olmaktan uzak olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Kur’an’da bir siyaset teorisi ve devlet anlayışının olup olmadığına dair mevcut fikirler sadece birkaç dipnotla gösterilip, konuya ilişkin tartışmalar bir kenara bırakıldıktan sonra yazarın düşüncesi de “Kur’an-ı Kerim’de siyasal yönetim ve yapılanmanın bazı alanlarıyla irtibat kurulabilecek ifade ve kavramların bulunduğu” yönünde ortaya konulmuştur (s. 272). Kitabın bundan sonraki kısmında bu kavramların nasıl yorumlandığına yer verilerek *Halife ve İmam, Melik ve Mülk, Hükm, Ulû'l-Emr, Şûrâ ve İstişâre* kavramları ayrı ayrı başlıklarla inceledikten sonra en son olarak da *Yöneten-Yönetilen İlişkisi ve İktidar Objesi Olarak Erkeklik* üzerine yorumlar yapılmıştır.

Araştırmadan elde edilen çıkarımların sunulduğu *Sonuç*’ta (s. 327-334) yazar, gerçekten anlaşılması çok kolay ve güçlü ifadeler kullanmıştır. Yazara göre müfessirler, aslında başlı başına bir uzmanlık sahası olan siyaset konusuna bu kadar dalmakla bir usûl hatası yapmışlardır. Çünkü Tefsir ilmi, Kur’an’ın yorumunu ortaya koymalıdır. Dolayısıyla Kur’an’ı siyasetle bu kadar içli dışlı bir halde takdim etmek, onulması zor toplumsal yaralara sebep olmaktadır. Yazarın çözümü ise; geçmişe ait yorumların, kıymet ifade ettikleri yer ve zamanlarda bırakılıp bugünün meselelerine çözüm bulacak yeni metotlarla Kur’an’ı yeniden yorumlamaktır. Elimizdeki kitap bir metot önerisi çalışması olmadığı için yazar herhangi bir metot önerisinden bahsetmemektedir. *Sonuç*’ta siyasal tefsirin gruplaşmayı desteklemek ve zayıf rivayetleri tefsire sokmak gibi zararlarının yanında; Müslümanların Kur’an üzerine bolca eğilmeleri, dil inceliklerinin öneminin anlaşılması ve tefsir usûlünün oluşmasına hazırlayıcı sebep olması gibi faydalarından bahsedilmiştir. Siyasal tefsirde yapılan hatalar da madde madde sıralanmıştır.

Biz de son söz olarak böyle bir çalışmayı gerçekleştiren Sayın İsmail Çalışkan’a teşekkürü bir borç bildiğimizi ifade etmek isteriz.